

Ks. Józef NAUMOWICZ
(Warszawa, UKSW)

KALENDARZ W KONSTYTUCJACH APOSTOLSKICH

Ukazała się polska wersja *Konstytucji apostolskich!* Tom zawiera nie tylko przekład pisma, dokonany przez zasłużonego tłumacza Stanisława Kalinkowskiego, ale podaje też tekst grecki, co jest niezmiernie pożyteczne w analizie tego rodzaju źródeł, w których istotne są terminy techniczne¹.

Trudno byłoby wyliczyć wartości tego obszernego dzieła, stanowiącego prawdziwą kopalnię danych liturgicznych, teologicznych czy historycznych. Chciałbym tu podać jedynie kilka uwag związanych z użyciem kalendarza, a właściwie rozszerzyć objaśnienia, jakie znajdują się w przypisach do tłumaczenia: one bowiem, zgodnie z założeniem wydawców, ograniczają się do najbardziej niezbędnych informacji. Komentarz ten może być zachętą do dalszych badań nad cennym tekstem źródłowym.

Warto najpierw zaznaczyć, że kalendarz cywilny i liturgiczny używany w *Konstytucjach apostolskich* ma swoiste cechy. Dlatego, jak wskazywał Marcel Metzger, jest jednym z elementów pomocnych w określeniu daty i miejsca powstania dzieła. Biorąc pod uwagę dane kalendarzowe, ale także teologiczne i inne, francuski wydawca dowodził, że pismo zostało zredagowane w Antiochii ok. 380 r., być może nieco przed Soborem Konstantynopolitańskim albo niewiele po nim². Autorzy opracowania polskiego tomu, Arkadiusz Baron i Henryk Pietras, słusznie krytykują niektóre elementy tej hipotezy. Przede wszyst-

¹ *Konstytucje apostolskie oraz Kanony Pamfilosa z apostolskiego synodu w Antiochii. Prawo kanoniczne świętych Apostołów. Kary świętych Apostołów dla upadłych. Euchologion Serapiona*, tłum. S. Kalinkowski – A. Caba, oprac. A. Baron – H. Pietras, seria: *Synody i kolekcje praw* 2, ŻMT 42, Kraków 2007, Wydawnictwo WAM (tom zawiera przekład także innych tekstów liturgiczno-kanonicznych wyliczonych w tytule). Za podstawę przekładu *Konstytucji apostolskich* wybrano klasyczne, choć stare już wydanie F.X. Funka (*Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, ed. F.X. Funk, Paderborn 1905), a nie nową edycję M. Metzgera, opublikowaną w serii *Sources Chrétiennes*, t. 320, 329 i 336, Paris 1985-1987.

² O dacie i miejscu por. M. Metzger, we wstępie do wydania *Konstytucji apostolskich*, SC 320, Paris 1985, 54-60. Okoliczności powstania dzieła są trudne do zidentyfikowania m.in. ze względu na jego pseudoapostolski charakter. Pełny tytuł pisma, które sami apostołowie mieli podyktować swemu uczniowi Klemensowi, brzmi: *Konstytucje świętych Apostołów spisane przez Klemensa*.

kim wskazują, że nie ma pewności, czy dzieło powstało przed soborem z 381 roku. Przyjmują zatem, że zostało zredagowane w 2. poł. lub w końcu IV wieku³. Ostatnio J.G. Müller umieszczał jego powstanie w latach 377-393. Wskazywał też, że nie musi ono pochodzić z samej Antiochii, ale mogło się zrodzić w każdym innym mieście w okolicach stolicy Syrii⁴.

Materiał kalendarzowy znajduje się przeważnie w tej części *Konstytucji*, która bazuje na *Didaskaliach apostołskich*, podając je dosłownie bądź w wersji przeredagowanej, uzupełnionej czy rozszerzonej⁵. W niniejszym wydaniu ułatwione jest porównanie obu źródeł: tekst bowiem grecki dodany przez kompilatora *Konstytucji* jest podkreślony, niepodkreślone zaś pozostają fragmenty przejęte z *Didaskaliów apostołskich* (we *Wstępie* podano, że niepodkreślony jest tu tekst z *Tradycji apostołskiej*, co jest oczywistym *lapsus linguae*)⁶. Zestawienie jest z pewnością przybliżone, gdyż nie znamy oryginalnego tekstu *Didaskaliów* z 1. poł. III wieku, a dostępny dziś syryjski przekład tego pisma z początku IV w. nie musiał być dokładny. Mimo to porównanie nawet przybliżone dwóch tekstów pozwala określić rozwój lub kontynuację myśli teologicznej oraz różnych zwyczajów i praktyk religijnych na przestrzeni niemal półtora wieku. Pomocne jest ono także w zakresie kwestii kalendarzowych, którym warto poświęcić nieco uwagi.

1. Nazwy miesięcy. W *Konstytucjach apostołskich* nie pojawiają się daty, do jakich jesteśmy przyzwyczajeni w kalendarzu rzymskim. Zwraca uwagę inna kolejność miesięcy oraz ich macedońskie nazwy. Tak więc wydarzenia Wielkiego Tygodnia przypadają „pierwszego miesiąca, którym jest Ksantikos”⁷. Żydowskie święto Yom Kippur obchodzi się 10 Gorpiajos⁸. Przesilenie wiosenne „następuje 22. dnia dwunastego miesiąca, to znaczy w miesiącu Dystros”⁹. Na odmienny układ dat wskazuje też fakt, że miesiąc, w którym celebrowane jest Boże Narodzenie (grudzień), jest dziewiąty w ciągu roku, a Epifanię świętuje się w miesiącu dziesiątym (chodzi o 6 stycznia)¹⁰.

³ Por. A. Baron – H. Pietras, *Wprowadzenie*, w: *Konstytucje apostołskie*, ss. XIII-XVII.

⁴ Por. J.G. Müller, *L'ancien Testament dans l'ecclésiologie des Pères. Une lecture des Constitutions Apostoliques*, Turnhout 2004, 54-57.

⁵ O *Didaskaliach apostołskich*, *Konstytucjach* i innych ważnych tekstach tego rodzaju, por. E. Wipszycka, *Źródła normatywne kościoła. Wprowadzenie*, w: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia źródłoznawcze*, V, red. T. Derda – E. Wipszycka, Kraków 2004, 301-344.

⁶ Por. *Wprowadzenie*, s. XVIII. Prawidłowa wersja jest natomiast podana w łacińskim *Præfatio*: „In Const. Apost. II-VI verba non linea subiecta e Didascalibus orta sunt” (tamże, s. XII). Natomiast *Tradycję apostołską* autor *Konstytucji* wykorzystuje w księdze VIII 3-45.

⁷ *Konstytucje apostołskie* V 14, 1, tłum. S. Kalinkowski, *ŻMT* 42, 122*.

⁸ Tamże V 20, 3, *ŻMT* 42, 132*.

⁹ Tamże V 17, 1, *ŻMT* 42, 129*.

¹⁰ Boże Narodzenie datowane jest na 25. dzień „dziewiątego miesiąca”, a Święto Epifanii „na szósty dzień dziesiątego miesiąca” (*Konstytucje apostołskie* V 13, 1-2, *ŻMT* 42, 122*).

Nie dziwi użycie w tym piśmie kalendarza macedońskiego, który upowszechnił się we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego jeszcze w IV/III wieku przed Chr. w wyniku podbojów Aleksandra Wielkiego i powstania królestw hellenistycznych. Odtąd ten system rachuby czasu przyjęły lokalne kalendarze na przeważających obszarach Syrii, Palestyny i Arabii, a także w niektórych regionach Azji Mniejszej. Wiadomo, że sam Seleukos Nikator (312-280 przed Chr.), założyciel państwa Seleucydów, polecił w Syrii używać macedońskich nazw miesięcy¹¹. Nakaz dotyczył niewątpliwie dokumentów oficjalnych, ale nowe określenia przyjęły się powszechnie.

W czasach hellenistycznych, a zwłaszcza rzymskich, kalendarz macedoński podlegał jednak poważnym przeobrażeniom. Główna zmiana polegała za tym, że pierwotnie był oparty na cyklach księżycowych (dlatego średnio co 3 lata dodawany był 13. miesiąc), jednak pod wpływem kalendarza juliańskiego stał się faktycznie słoneczny¹². Taki charakter przyjął już na samym początku cesarstwa albo nawet wcześniej. Słuszne jest stwierdzenie, że „w okresie późnego antyku pozostały z niego zapewne już tylko nazwy miesięcy”¹³. Stąd w tym okresie nazywany jest kalendarzem syro-macedońskim, by go odróżnić od jego pierwotnej wersji używanej w Macedonii.

Nie istniał jednak jeden kalendarz syro-macedoński. Powstały jego liczne odmiany – w zależności od sposobu dostosowania go do kalendarza rzymskiego, ale także do egipskiego bądź też do lokalnych tradycji związanych z rachubą czasu. Wiele tych odmian podaje znany dokument zachowany w trzech rękopisach – we Florencji, Lejdzie i Watykanie – określane mianem *Hemerologion Florentinum*. Przedstawia on, obok rachuby rzymskiej, szesnaście kalendarzy używanych w prowincjach albo miastach Azji Mniejszej i Syrii¹⁴. Miały one wspólne cechy, ale także różniły się poszczególnymi elementami.

Porównanie różnych systemów rachuby czasu jest ułatwione także przez to, że późnoantyczni autorzy podając daty zapisane według kalendarza syro-macedońskiego, często zestawiali je z datami rzymskimi bądź egipskimi. Przy-

¹¹ Tak podaje Jan Malalas, bizantyński historyk z Antiochii z VI wieku, w: *Chronographia* VIII 15, wyd. I. Thurn, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 35, *Series Berolinensis*, Berlin 2000, 153.

¹² W II wieku po Chrystusie Galen mógł napisać, że kalendarz słoneczny stosują „Rzymianie, Macedończycy, mieszkańcy Azji i wielu innych narodów” (*In Hippocratis Epidemiarum libros Commentarius* 11).

¹³ Por. T. Derda – A. Łajtar, *Chronologia*, w: *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, III, red. E. Wipszycka, Warszawa 1999, 360. Macedońskie nazwy miesięcy, zob. tamże: Artemisios, Daisios, Panemos, Loios, Gorpaios, Hyperberetaios, Dios, Apellaios, Audnaios, Peritios, Dystros, Ksandikos.

¹⁴ Por. F.K. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, Bd. 3, Leipzig 1914, 17-35; V. Grumel, *La chronologie (Traité d'études byzantines, vol. I)*, Paris 1958, 169-174; Y.E. Meimaris – K. Kritikakou – P. Bougia, *Chronological System in Roman-Byzantine Palestine and Arabia. Evidence of the dated Greek Inscriptions*, Athens 1992, 38-39.

kłady można mnożyć. Ok. 270 r. Anatolios, biskup Laodycei Syryjskiej, pisał o nowiu księżyca, który przypada „według kalendarza macedońskiego 22 Dystros”, według egipskiego 26 Famenoth, a według rzymskiego – 22 marca¹⁵. Euzebiusz z Cezarei w piśmie *O męczennikach palestyńskich* zamieszczał daty dzienne w dwóch systemach: „15 dnia miesiąca dios, to znaczy u Rzymian 15 dnia przed kalendami grudniowymi”, lub: „dnia 2 miesiąca ksantikos, czyli dnia 4 przed nonami kwietniowymi”¹⁶. Podobnie Jan Chryzostom w kazaniach głoszonych w Antiochii używał macedońskich nazw miesiący, ale zestawiał je z nazwami łacińskimi w kalendarzu juliańskim. W ten sposób więc wyliczał miesiące od poczęcia Jezusa do Jego narodzenia: „Pierwszym miesiącem po poczęciu Maryi był Aprilis to jest Ksantikos, a po nim Artemisios, Desios, Panemos, Loios, Gorpiaios, Hyperberetaios, Dios, Apellaios”¹⁷. Z kolei historyk Sokrates wspominał o dacie Wielkanocy, która przypada „w miesiącu zwanym przez Antiocheńczyków Ksantikon, a przez Rzymian – Aprilis”¹⁸. Jest natomiast charakterystyczne, że autor *Konstytucji apostołskich* podaje daty jedynie w systemie syro-macedońskim, nie używając rachub paralelnych.

Bardziej jednak istotną cechą kalendarza używanego w *Konstytucjach* jest fakt, że rok zaczyna się w nim na wiosnę. Pierwszym miesiącem jest więc Ksantikos (kwiecień), grudzień jest dziewiątym miesiącem (*Apellaios*), a styczeń dziesiątym (*Audnaios*). Dystros (marzec) jest dwunasty¹⁹. Jeżeli zatem wziąć pod uwagę nazwy macedońskie wszystkich miesięcy, ich kolejność w *Konstytucjach* jest następująca:

¹⁵ Anatolios pochodził z Aleksandrii i tam zgłębiał tajniki wiedzy astronomicznej i teologicznej, dlatego dodał także datę egipską. Fragment jego *Kanonu paschalnego* podaje Euzebiusz (HE VII 32, 14, Sch 41, 225, tłum. A. Lisiecki, POK 3, 354): „(wiosenny now księżyca) przypada według kalendarza egipskiego dnia 26 miesiąca famenot, według kalendarza macedońskiego dnia 22 miesiąca dystros, Rzymianie zaś powiedzieliby dnia 11 przed kalendami kwietniowymi (= 22 marca)”.

¹⁶ *O męczennikach palestyńskich* 1, 4 i 4, 15, Sch 55, 123 i 136, tłum. A. Lisiecki, POK 3, 465 i 472. Por. inne daty: „dnia 12 przed kalendami grudniowymi, czyli 20 miesiąca dios” (tamże 6, 1, Sch 55, 138, POK 3, 473); „dnia 2 miesiąca ksantikos, czyli dnia 4 przed nonami kwietniowymi” (tamże 7, 1, Sch 55, 140, POK 3, 475); „dnia 5 miesiąca dios, według rzymskiego zaś kalendarza w dniu nonów listopadowych” (tamże 7, 3, Sch 51, 142, POK 3, 473). Te daty syro-macedońskie i rzymskie trudno ze sobą uzgodnić. O próbie odtworzenia kalendarza używanego przez Euzebiusza, zob. J.-P. Rey-Coquais, *Le calendrier employé par Eusèbe de Césarée dans Martyrs de Palestine*, AnBol 96 (1978) 55-64.

¹⁷ Por. *In diem natalem Iesu Christi* 5, PG 49, 358. W polskim przekładzie *Kazania na Boże Narodzenie* ks. W. Kania podał odpowiedniki polskie: „Pierwszym miesiącem po poczęciu Maryi był kwiecień, potem następuje maj, czerwiec, lipiec, sierpień, wrzesień, październik, listopad, grudzień” (Jan Chryzostom, *Homilie i kazania wybrane*, tłum. W. Kania, PSP 8, Warszawa 1971, 97).

¹⁸ HE V 22, PG 67, 630, tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1972, 376.

¹⁹ Por. wyżej, przypisy 9-11.

1. Ksantikos (kwiecień)	7. Hyperberetaios (październik)
2. Artemisios (maj)	8. Dios (listopad)
3. Daisios (czerwiec)	9. Apellaios (grudzień)
4. Panemos (lipiec)	10. Audnaios (styczeń)
5. Loios (sierpień)	11. Peritios (luty)
6. Gorpaios (wrzesień)	12. Dystros (marzec)

Inny układ miał rok w syryjskiej Antiochii, gdyż zaczynał się od jesieni. W czasach Juliana Apostaty pierwszym miesiącem był Dios (listopad), dlatego w satyrze przeciw Antiocheńczykom z 362 r. cesarz wymieniał Loos (*Loios*) jako dziesiąty miesiąc w roku²⁰. Podobnie *Żywot św. Porfiriusza z Gazy* podaje miesiąc Dios jako pierwszy w kolejności²¹. Jesienny początek roku, przypadający w okresie od września do listopada, miały też inne kalendarze macedońskie używane w Azji Mniejszej i Syrii.

Neoplatoński filozof VI wieku, Simplicius pisał, że jedynie Arabowie i Damascenicyczycy zaczęli swoją rachubę na wiosenne zrównanie dnia z nocą²². Trzeba dodać, że podobną praktykę częściowo zachowała Palestyna. To prawda, że oficjalny żydowski rok liczył się od jesieni, od 1 Tiszri (wrzesień), jednak numerację miesięcy rozpoczynano od wiosny, od miesiąca Nisan (marzec lub kwiecień w kalendarzu juliańskim)²³. Na ten podwójny system izraelskiej rachuby czasu zwracał uwagę Orygenes. W kazaniu, które głosił na krótko przed 1 Tiszri, stwierdzał: „Zbliża się nowy rok żydowski, pierwszy zaś miesiąc liczą Żydzi od początku roku; drugi zaś początek liczy się od Paschy: «Ten miesiąc będzie dla was początkiem miesięcy»” (Wj 12,2)²⁴. Panowała zatem różnorodność: obok oficjalnego terminu jesiennego pamiętano o biblijnej tradycji, która nakazywała rozpoczynać rachubę czasu od miesiąca, w którym należało celebrować Paschę.

Konstytucje apostolskie natomiast znają jedynie początek roku wiosenny. Nie wspominają innych możliwości. Konsekwentnie liczą miesiące od kwietnia (Ksantikos) do marca (Dystros). Takiego systemu nie używano w Antiochii, przypuszczalną ojczyznę tego dzieła. Nieco odmienne cechy miał także kalen-

²⁰ Por. *Misopogon* 34, w: L'Empereur Julien, *Oeuvres complètes*, II 2, éd. et trad. Ch. Lacombrade, Paris 1964, 187. W późniejszym okresie, początek przypadał 1 Hypeberetaios, jak podaje *Hemerologium Florentinum*, zob. Ginzel, *Handbuch*, Bd 3, 31-32.

²¹ Por. Marcus Diaconus, *Vita Porphyrii Gazensis* 19, tłum. I. Milewski: Marek Diakon, *Żywot św. Porfiriusza*, Gdańsk 2003, 102: „przez cały pierwszy miesiąc [roku], który nazywają Dios i przez drugi, który nazywają Apellaios”. O kalendarzu w Gazie, zob. komentarz I. Milewskiego, tamże, przypis 77; Y.E. Meimaris – K. Kritikakou – P. Bougia, *Chronological System in Roman – Byzantine Palestine and Arabia*, dz. Cyt. s. 118-134.

²² Por. *Commentarium in Aristotelis Physica* 5, w: *Commentaria in Aristotelem Graeca*, vol. 10, Berlin 1885, 875.

²³ Por. Grumel, *La chronologie*, s. 178.

²⁴ *In Ezechielem hom.* 1, 4 (in Ez 1, 1n.), tłum. S. Kalinkowski, *ŻMT* 16, 82.

darz stosowany w Arabii i regionie Damaszku, chociaż miesiące zaczynały się tam od równonocy wiosennej, czyli od 22 marca. Pozostaje jedyne wytłumaczenie, że anonimowy autor liczy miesiące zgodnie z tradycją biblijną, a więc zawsze od Ksantikos, który jest odpowiednikiem hebrajskiego Nisan²⁵.

Mniej konsekwentny był autor *Konstytucji*, jeśli chodzi o charakter miesięcy. Zazwyczaj przyjmował, że mają one układ analogiczny, jak w kalendarzu juliańskim. Dlatego w jego dziele 25 Apellaios jest równoważny z 25 grudnia, 6 Audnaios z 6 stycznia, 22 Dystros z 22 marca. W tym zakresie widoczne jest podobieństwo do kalendarza z Antiochii, który był dokładnie zbieżny z kalendarzem rzymskim, jak wskazuje na to *Hemerologion Florentinum*²⁶, czy cytowany wyżej autor III wieku Anatolios z Laodycei Syryjskiej. Podobnie współczesny *Konstytucjom* Epifanisz podkreślał, że u greckich Syryjczyków 6 Audnaios jest odpowiednikiem 6 stycznia, 8 Dios – 8 listopada²⁷. Miesiące antiocheńskie miały zatem taki sam przebieg, jak juliańskie, chociaż były określane nazwami macedońskimi, a ich numerację zaczynało jesienią.

Konstytucje nie są tu jednak konsekwentne. Stosują inny system rachuby czasu, gdy mówią o hebrajskim święcie celebrowanym 10 Gorpiajos²⁸. Opis obchodów i data wskazuje, że chodzi o święto Yom Kippur, które w kalendarzu żydowskim przypadało 10 Tiszri²⁹. Anonimowy autor nie zaznacza jednak, że ma na myśli miesiące księżycowe. Te natomiast mają inny układ i nie są zbieżne z miesiącami rzymskimi: ich bieg jest dostosowany do cyklu księżyca, stąd zaczynają się one zawsze od nowiu, a połowa miesiąca przypadała w czasie księżycowej pełni. Stąd 10 Gorpiajos, czyli 10 września w kalendarzu słonecznym tylko w przybliżeniu odpowiadał w kalendarzu księżycowym 10. Tiszri, który mógł przypaść we wrześniu lub na początku października.

Takie postępowanie nie było jednak czymś wyjątkowym na Wschodzie. Przykładem jest Józef Flawiusz, który dosyć swobodnie zestawiał ze sobą daty dzienne zapisane w różnych systemach, nie zawsze zwracając uwagę, że mogą odnosić się do kalendarza księżycowego bądź solarne, do rzymskiego bądź egipskiego. Gdy wspominał o obchodach „czternastego dnia miesiąca Ksanty-

²⁵ Ksantikos jako odpowiednik Nisan jest poświadczony w wielu źródłach, por. S. Stern, *Calendar and Community. A History of the Jewish Calendar. Second Century BCE – Tenth Century CE*, Oxford 2001, 78.

²⁶ Por. Grumel, *La chronologie*, s. 174; A.E. Samuel, *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity*, München 1972, 174-177.

²⁷ Por. *Panarion* 51, 24, 1, hrsg. K. Holl – J. Dummer, GCS 31, Berlin 1980, 293.

²⁸ *Konstytucje apostołskie* V 20,3, *ŻMT* 42, 132*.

²⁹ Odpowiedni fragment *Didaskalii apostołskich* mówi w tym miejscu o żydowskim święcie oplakiwania zniszczonej świątyni, przypadającym w 9 Ab (wraźnie chodzi o cyfrę 9, oznaczanej grecką literą , która – w interpretacji autora *Didaskaliów* – miała wskazywać na Boga, *Theos*), zob. *Didaskalia* 21, ed. F.X. Funk, 296; *The Didascalia Apostolorum in Syriac*, ed. and transl. A. Vööbus, CSCO 408, Scriptores Syri 180, Louvain 1979, 201. Autor *Konstytucji* pisze więc o innym, bardziej znanym święcie, którego data jednak także jest wyznaczana w kalendarzu księżycowym.

ka”, wyjaśniał, że „ten miesiąc Egipcjanie nazywają Farmuti, Hebrajczycy – Nisan, a Macedończycy – Ksantyk”³⁰. Porównywał więc miesiące, które pochodziły z różnych systemów kalendarzowych i nie odpowiadały sobie dokładnie. Tylko niekiedy, gdy używał macedońskich nazw zaznaczał, że ma na myśli miesiąc hebrajski. Pisał na przykład, że Izraelici wyszli z Egiptu „licząc według księżycy – w piętnastym dniu miesiąca Ksantyka”³¹. Skoro macedońskie nazwy miesięcy były zastosowane w różnych kalendarzach używanych na Wschodzie, stosowano je niekiedy również w księżycowej rachubie żydowskiej.

Ogólnie zapis dat cywilnych w *Konstytucjach apostołskich* jest zgodny z kalendarzem syro-macedońskim, używanym w Antiochii lub jej okolicach, gdzie to dzieło mogło powstać. Zwraca uwagę fakt, że dzieło używa macedońskich nazw miesięcy, nie uwzględniając systemów paralelnych. Miesiące jednak najczęściej są równoważne z miesiącami w solarnym kalendarzu juliańskim. W jednym przypadku dotyczą kalendarza księżycowego, jaki był używany w środowisku żydowskim. Jedyną poważną różnicą jest jednak początek roku, który przypada wiosną (w Antiochii jesienią). Anonimowy autor przyjął zapewne numerację miesięcy znaną z Biblii, według której pierwszym miesiącem jest Nisan. Trudno bowiem byłoby wskazać dokładnie teren, gdzie byłaby używana rachuba czasu spełniająca dokładnie wszystkie parametry, jakie ma kalendarz z *Konstytucji*.

2. Rok liturgiczny. *Konstytucje apostołskie* dwukrotnie przedstawiają układ roku liturgicznego: najpierw bardziej szczegółowo w księdze V, następnie w księdze VIII, 33 podają katalog dni świątecznych, w które nie należy pracować.

Pierwszy opis otwierają dwa święta: Boże Narodzenie i Epifania. Wskazuje to na rangę dwóch nowych celebracji, które wówczas dopiero wchodziły w życie. Jest też zgodne z sytuacją liturgiczną, jaka panowała w Antiochii, gdzie znano Epifanię, a w latach 370-380 wprowadzono także święto 25 grudnia. W kazaniu wygłoszonym w tym mieście w Boże Narodzenie w 386 r. młody kapłan Jan Chryzostom słauił wielkość nowego święta, chociaż też stwierdzał: „Jeszcze nie ma dziesięciu lat, jak ten dzień doszedł do naszej wiadomości”³².

³⁰ *Antiquitates Judaicae* II 14, 6, 311, tłum. Z. Kubiak, red. E. Dąbrowski: Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, Poznań – Warszawa – Lublin 1962, 173. W *Antiquitates Judaicae* Józef Flawiusz podaje niemal zawsze żydowskie nazwy miesięcy z odpowiednikami macedońskimi, natomiast w *Wojnie żydowskiej* – w zależności od wykorzystanych źródeł – zamieszcza daty według kalendarza rzymskiego, bądź wyłącznie syro-macedońskiego, por. datę śmierci Witeliusza: „trzeciego dnia miesiąca Apellajos” (*Bellum Judaicum* IV 2, 4, 654, tłum. J. Radożycki, Poznań 1980, 307), czy zajęcia Jerozolimy „w miesiącu Ksantikos” (tamże IV 12, 577, s. 301). Bardziej szczegółowe dane por. Stern, *Calendar and Community*, s. 35.

³¹ *Antiquitates Judaicae* II 15, 2, 318, s. 174.

³² *In diem natalem Jesu Christi* 1, PG 49, 351, tłum. W. Kania, PSP 8, 88.

Nieco inny był wówczas układ obchodów w Egipcie oraz w Palestynie, gdzie narodzenie Jezusa celebrowano 6 stycznia w Epifanię³³, natomiast 25 grudnia przypadało wspomnienie Dawida i Jakuba³⁴. To jedna ze wskazówek, by powstanie *Konstytucji* umieszczać poza Egiptem i Palestyną.

Najwięcej uwagi *Konstytucje* poświęcają świętom wielkanocnym, które tradycyjnie zajmują centralne miejsce w roku liturgicznym. Za przykładem *Didaskalii apostołskich*, szczegółowo rozważają chronologię męki Chrystusa (V 14,1-20), ważną dla całej rachuby świąt paschalnych, a w konsekwencji, dla układu kalendarza rocznego. Dzieło podaje także zasady czterdziestodniowego postu paschalnego (V 13,3), oddzielnego postu w Wielkim Tygodniu (V 13,4), wreszcie wigilii wielkanocnej (V 19,3-7) i obchodów Zmartwychwstania. By stwierdzić, jak wielkie znaczenie miały posty, wystarczy zauważyć, że *Kanony apostołskie* zamieszczone w ostatniej księdze *Konstytucji* mówią o karach dla biskupa, prezbitera, diakona, subdiakona, lektora i kantora, którzy nie zachowują wstrzeźliwości w jedzeniu w czasie Wielkiego Postu bądź też w środę i piątek w ciągu roku³⁵.

W opisie okresu powielkanocnego zwraca uwagę nakaz celebrowania Wniebowstąpienia. Podana jest dokładna data: czterdziestego dnia po Niedzieli Wielkanocnej, w czwartek piątego tygodnia, gdyż „tego dnia Pan skończywszy swoją zbawczą działalność i przekazawszy nam prawa odszedł do Ojca”³⁶. Szczegółowe określanie święta nie jest przypadkowe, jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że dopiero w tym czasie zaczęto je sprawować oddzielnie. O samych obchodach Wniebowstąpienia Chrystusa wspominał już ok. 332 r. Euzebiusz z Cezarei Palestyńskiej, ale stwierdzał, że przypada ono w pięćdziesiątym dniu po Wielkanocy³⁷. Podobnie w Jerozolimie, jeszcze w czasach Egerii, wspomnienie to było częścią celebracji Pięćdziesiątnicy³⁸. Nie znamy dokładnej daty powstania *Konstytucji apostołskich*, ale być może zawierają one najwcześniejsze świadectwo tej uroczystości w 40. dniu po obchodach paschalnych. W Syrii lub Kapadocji pojawiały się też pierwsze znane homilie na Wniebowstąpienie: Jana Chryzostoma z okresu jego posługi w Antiochii (386-398)³⁹ oraz

³³ Potwierdza to Egeria, której podróż do Ziemi Świętej jest datowana na lata 381-383, por. *Itinerarium Egeriae ad loca sancta* 25, 6-12, tłum. P. Iwaszkiewicz: *Pielgrzymka do miejsc świętych*, w: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV-VIII w.)*, tłum. wstęp i oprac. P. Iwaszkiewicz, przedmowa M. Starowieyski, OŻ 13, Kraków 1996, 194-196.

³⁴ *Lekcjonarz armeński z Jerozolimy*, który ukazuje przebieg liturgii palestyńskiej na początku V wieku, przy dacie 25 grudnia podaje, że wtedy przypada wspomnienie „Jakuba i Dawida”, natomiast „w innych miastach w tym dniu obchodzi się święto Narodzenia”, zob. *Le lectionnaire de Jérusalem en Arménie*, éd. et trad. Ch. Renoux, PO 48, Paris 1999, 225.

³⁵ Por. *Konstytucje apostołskie* VIII 47, 69, ŻMT 42, 289*.

³⁶ Tamże V 20, 2, ŻMT 42, 131*-132*.

³⁷ Por. *De solemnitate paschali* 5, PG 24, 700C.

³⁸ Por. *Peregrinatio Egeriae* 43, 5, tłum. P. Iwaszkiewicz, OŻ 13, 220.

³⁹ Por. *Homilia in Ascensionem Jesu Christi*, PG 50, 441-442.

Grzegorza z Nyssy⁴⁰. Święto szybko się przyjęło. Św. Augustyn pisał około 410 r., że należy ono już do celebracji, które są „zachowywane przez Kościół powszechny, gdziekolwiek jest on rozpowszechniony”⁴¹.

W każdym razie, *Konstytucje* są ważnym świadectwem rozwoju roku liturgicznego. Znają święta, których nie celebrowano wtedy jeszcze w Palestynie: Boże Narodzenie 25 grudnia i Wniebowstąpienie. Z drugiej strony, dziennik Egerii datowany na lata 381-383, opisuje obchody jerozolimskie, których nie spotykamy w tym dziele: oktawę Epifanii, rozbudowane święto dedykacji kościołów czy Ofiarowanie Jezusa w świątyni (to ostatnie nie miało jeszcze swej nazwy i jest określone w *Pielgrzymce* jako 40. dzień po Epifanii). *Konstytucje* przedstawiają więc stan rozwoju liturgii, który jest nieco inny niż w Ziemi Świętej. Jest natomiast bardziej podobny do tego, jaki odnajdujemy w kazaniach Jana Chryzostoma z okresu jego działalności antiocheńskiej. Wspólne są obchody Bożego Narodzenia i Wniebowstąpienia, ale także elementy liturgii niedzielnej czy liturgii codziennej rannej i wieczornej czy wreszcie rozbudowane praktyki postne. *Konstytucje* kładą natomiast większy nacisk na celebrowanie soboty jako dnia przygotowania do niedzieli⁴². Nie przeszkadza to jednak, by ich powstanie sytuować, jeżeli nie w samej Antiochii, to z pewnością na obszarze Syrii.

3. Data Wielkanocy. Rozwój liturgii w końcu IV wieku staje się też bardziej jasny, gdy *Konstytucje* zestawia się z *Didaskaliami apostołskimi*, które anonimowy autor obszernie wykorzystuje. Porównanie obu tekstów, na ile jest możliwe, pomaga zrozumieć, jak autor IV wieku adaptuje wcześniejsze źródło do nowej sytuacji, uzupełnia go, opuszcza niektóre fragmenty, bądź też całkowicie je zmienia.

Przykładem jest problem daty Wielkanocy. *Didaskalia apostołskie*, które w swej zasadniczej treści są przednicejskie, przekazały zalecenie na temat tych świąt: „Zachowajcie post, gdy Lud (Izraela) sprawuje Paschę i starajcie się dopełnić wigilii wielkanocnej w czasie ich święta Przaśników”⁴³. Pismo wyraźnie zatem wskazuje, że w 1. poł. III wieku, w północnej Syrii nie było trudności, by datę Wielkanocy ustalać na podstawie żydowskiego kalendarza świąt, czyli umieścić ją w niedzielę po żydowskim święcie Paschy przypadającym 14 Nisan. Ten sposób wyznaczania terminu Wielkanocy zachowali grekojęzyczni chrześcijanie z Syrii i Mezopotamii, a po części także z Azji Mniej-

⁴⁰ Por. J. Daniélou, *Grégoire de Nyse et l'origine de la fête de l'Ascension*, w: *Kyriakon. Festschrift J. Quasten*, Münster 1970, 663-666.

⁴¹ *Epistola* 54, 1, CSEL 34, 159, tłum. W. Eborowicz: Św. Augustyn, *Listy*, Pelplin 1991, 332.

⁴² Por. *Konstytucje apostołskie* II 59, 3, *ŻMT* 42, 74*: „Gorliwiej się spotykajcie zwłaszcza w szabat i w dzień zmartwychwstania Pana”.

⁴³ *Didaskalia apostołskie* V 20, 10, tłum. łac. F.X. Funk, s. 288; *Didaskalia* 21 w tłum. ang. A. Vööbus, *CSCO* 408, *Scriptores Syri* 180, Louvain 1979, 202.

szej. Preferowali go także wtedy, gdy inne ośrodki, zwłaszcza aleksandryjski i rzymski, propagowały samodzielne obliczanie daty Wielkanocy, niezależne od tego, kiedy przypada 14 Nisan w rachubie Izraela. Biskupi Wschodu (Syrii) – jak pisał Euzebiusz z Cezarei – bronili starej praktyki jeszcze w 325 roku⁴⁴. Sobór Nicejski jednak ją odrzucił i jej zakazał, podobnie jak uczynił to późniejszy synod w Antiochii (341). Walczył z nią jeszcze Jan Chryzostom⁴⁵ i anonimowy kaznodzieja z 387 roku⁴⁶.

Przeciwko tej praktyce występują także *Konstytucje apostołskie*. Przede wszystkim wyraźnie lansują zasadę:

„powinniście uroczyście i z całą pieczołowitością świętować dni Paschy po przesileniu wiosennym, a nie obchodzić wspomnienie Męki dwa razy w tym samym roku”⁴⁷.

Wielkanoc musi więc przypadać po przesileniu wiosennym – jak domagali się tego uczeni i duchowni aleksandryjscy III i IV wieku: Demetriusz, Anatalios czy Piotr Aleksandryjski⁴⁸. Ta reguła nie była wyraźnie określona w Prawie, które nakazuje jedynie, by Paschę sprawować 14. dnia pierwszego miesiąca roku (Wj 12,2.6). Niektórzy egzgeci żydowski zwracali jednak uwagę na znaczenie równonocy wiosennej jako granicznej daty Paschy. Zasada nie była natomiast ściśle przestrzegana, gdyż w niektórych latach zdarzało się, że żydowskie święto przypadało podczas pełni księżyca poprzedzającej równonoc. Taka sytuacja, według autorów aleksandryjskich, wskazywała, że data celebracji została wyznaczona błędnie. W środowisku chrześcijańskim podkreślano zatem znaczenie równonocy wiosennej. Widać to dobrze we współczesnej *Konstytucjom* anonimowej homilii paschalnej z 387 r., w której kaznodzieja stara się wykazać, że równonoc wiosenna symbolizuje początek stworzenia i że odnowienie tego stworzenia, związane z tajemną paschalną, nie może przypadać przed równonocą, gdyż wtedy święto traci swą właściwą wymowę⁴⁹. W tym samym duchu

⁴⁴ Euzebiusz podaje, że biskupi Wschodu bronili na soborze starej rachuby paschalnej, ale ostatecznie zgodzili się z opinią większości, por. *De solemnitate paschali* 8, PG 24,701C.

⁴⁵ *Orationes adversus Iudaeos II: Adversus eos qui Iudaeorum jejunium jejulant*, PG 48, 857-862, tłum. J. Iluk, ŻMT 41, Kraków 2007, 83-100 (*Do tych, którzy postzczą z okazji wcześniejszej Paschy*). Jan Chryzostom występował przeciw tym, którzy daty swych praktyk liturgicznych uzależniali od układu świąt hebrajskich i dowodził, że sens właściwej celebracji tkwi „nie w przestrzeganiu terminów [żydowskiego kalendarza]”, ale w duchowym zaangażowaniu (*Mowa 2, 5, s. 94-95*).

⁴⁶ Por. Ps. Joannes Chrysostomus, *In ipsam Pascha sermo VII*, PG 59, 745-756. ed. F. Floëri – P. Nautin, Sch 48, Paris 1957, 117-121: *Une homélie anatolienne sur la date de Pâques en l'an 387*.

⁴⁷ *Konstytucje apostołskie* V 17, 1, ŻMT 42, 129*.

⁴⁸ Opinie tych autorów można znaleźć w artykule: J. Naumowicz, *Trzy spory o datę Wielkanocy*, VoxP 26 (2006) t. 49, 453-470. Należy dodać, że na początku IV wieku Piotr Aleksandryjski krytykował tych, którzy „dziś celebrują (Paschę) przed równonocą” (fragment jego pisma paschalnego, PG 18, 516A).

⁴⁹ Por. *In ipsam Pascha* 19-34 i 49, Sch 48, 129-145 i 163.

Konstytucje bronią zasady, że równonoc wiosenna, datowana na 22 Dystros (22 marca)⁵⁰ może być najwcześniejszą datą celebracji paschalnej.

W tym kontekście należy też rozumieć zalecenie, by nie sprawować Wielkanocy „dwa razy w roku”. To wyrażenie zrobiło karierę od czasu, gdy pojawiło się w relacji Konstantyna Wielkiego z Soboru Nicejskiego. W specjalnym liście cesarz krytykował tych, którzy idą „za praktyką Żydów” i „obchodzą Paschę dwukrotnie w tym samym roku”. Władca wyjaśniał: „My z pewnością nigdy nie pozwolilibyśmy urządzić drugiej Paschy w jednym roku”⁵¹. Nie podawał jednak, na czym polegało to dwukrotne sprawowanie święta. Sacha Stern wysunął sugestię, że mogło ono wynikać z różnic między kalendarzami poszczególnych wspólnot żydowskich, zwłaszcza z odmiennych zwyczajów i praktyk świątecznych stosowanych w Palestynie i diasporze⁵². Bardziej uzasadnione jest jednak teza, że oskarżenie dotyczyło samego stosowania rachuby żydowskiej. Otóż w rachubie żydowskiej średnio co trzy lata dodawano trzy-nasty miesiąc, aby dostosować kalendarz księżycowy do słonecznego. Stosownie do tego, czy w poprzednim roku był dołączony miesiąc dodatkowy czy nie, w niektórych latach mogło się zdarzać, że Pascha przypadała przed równonocą wiosenną. Gdy zatem Pascha wypadła w jednym roku po równonocy wiosennej, a w następnym roku przed nią, oznaczało to, że święto jest obchodzone dwukrotnie między jedną a drugą równonocą wiosenną, a więc dwa razy w ciągu jednego roku. Tę sytuację uważano za niestosowną z punktu widzenia poprawności rachuby wielkanocnej. Potwierdzają to także *Kanony apostołskie*, zamieszczonych w księdze VIII *Konstytucji*: „Jeśli biskup, prezbiter lub diakon odprawi święto Paschy w tym samym czasie, co Żydzi, przed wiosenną równonocą, zostanie złożony z urzędu”⁵³.

Widoczna jest więc zmiana w stosunku do *Didaskalia apostołskich*. Teraz punktem odniesienia w ustaleniu daty Niedzieli Wielkanocnej jest pierwsza pełnia księżyca przypadająca po rzeczywistej równonocy wiosennej, a nie data 14 Nisan ustalona w kalendarzu żydowskim. Jest to jednak zasada, której z zapalem bronił w Antiochii również Jan Chryzostom czy w Azji Mniejszej anonimowy homileta z 387 roku.

Można więc wskazywać, jak czynił to M. Metzger, różne dane pozwalające umiejscowić powstanie *Konstytucji Apostołskich* w Antiochii. Dzieło rzeczy-

⁵⁰ Por. *Konstytucje apostołskie* V 17, 1, ŻMT 42, 129*. Taką datę równonocy wiosennej podawał znany astronom aleksandryjski, Ptolemeusz (ok. 100-178) w swym dziele *Zjawiska gwiazd stałych*. W ramach obliczeń paschalnych w Aleksandrii datę równonocy wiosennej ustalono na 21 marca.

⁵¹ *Epistola Constantini ad Ecclesias de synodo Nicaena*, w: Eusebius, *Vita Constantini* III 18, PG 20, 1076, tłum. T. Wnętrzak: Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, ŻMT 44, Kraków 2007, 179.

⁵² Por. Stern, *Calendar and Community*, s. 83.

⁵³ *Konstytucje apostołskie* VIII 47, 7, ŻMT 42, 274* (kanon 7).

wiecie dotyczy wielkiego miasta, w którym obok chrześcijan mieszkają Żydzi, poganie i odłamy chrześcijan nieortodoksyjnych. Anonimowy autor zwraca też większą uwagę na *Credo* antiocheńskie i tamtejsze prawodawstwo synodalne. Wreszcie w przeciwieństwie do kanonów nicejskich, wymienia stolicę Syrii jako siedzibę metropolitalną przed Aleksandrią. To pozwala sytuować powstanie dzieła w konkretnym regionie. Także kwestie związane z użyciem kalendarza cywilnego i liturgicznego potwierdzają, że musiało ono powstać – jak podkreślają A. Baron i H. Pietras – w Syrii w 2. poł. IV wieku. Środowisko i czasy są bliskie Janowi Chryzostomowi albo wspólne także dla niego. Jako przybliżoną datę można przyjmować rok około 380, nawet jeśli nie ma mocnych argumentów, by powstanie *Konstytucji* umieszczać bezwzględnie przed soborem z 381 r. czy też koniecznie po nim.

LE CALENDRIER EMPLOYÉ DANS LES *CONSTITUTIONS APOSTOLIQUES*

(Résumé)

L'article présente les *Constitutions apostoliques* récemment publiées dans la version polonaise. L'analyse du calendrier civil et liturgique employé dans cette compilation ainsi que la position prise par l'auteur sur la date de Pâques confirme que cet ouvrage a été rédigé à la fin du IVe siècle dans la région de la Syrie. Par contre, la comparaison avec les écrits antérieurs que les *Constitutions* utilisent, surtout avec la *Didascalie apostolique* montre le développement des pratiques liturgiques en IIIe et IVe siècle.